

УДК [316.334.5:316.64(477)]:303.446(100)

М.В. ШЕДЛОВСЬКА

ДОСВІД ЕМПІРИЧНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ**Шедловська Марія Валентинівна** – Львівський національний університет імені Івана Франка, асистент, аспірант

У статті автор розглядає результати міжнародного порівняльного дослідження World Values Survey та щорічного соціологічного моніторингу «Українське суспільство», зосереджуючи свою увагу на питаннях, що стосуються екологічної тематики. Об'єктом зацікавлення автора передусім постає екологічна свідомість населення України, зокрема її діяльнісна та афективна компоненти, дані про які присутні в результатах розглянутих досліджень. Автор робить висновки стосовно тенденцій, які можна спостерігати в даній сфері суспільного життя з 1994 до 2010 років.

Ключові слова: Світове дослідження цінностей, Український моніторинг, екологічна свідомість, афективна та діяльнісна компоненти.

В статье автор рассматривает результаты международного сравнительного исследования World Values Survey и ежегодного социологического мониторинга «Украинское общество», сосредотачивая свое внимание на вопросах, которые относятся к экологической тематике. Объектом заинтересованности автора постае экологическое сознание населения Украины в частности его деятельная и аффективная компоненты, данные про которые присутствуют в результатах рассмотренных исследований. Автор делает выводы относительно тенденций, которые можно наблюдать в этой сфере общественной жизни с 1994 по 2010 годы.

Ключевые слова: Мировое исследование ценностей, Украинский мониторинг, экологическое сознание, аффективная и деятельная компоненты.

In this article the author examines the results of international comparative study World Values Survey and the annual sociological monitoring «Ukrainian society», focusing on issues relating to environmental issues. The object of interest arises primarily by environmental consciousness of Ukrainian population through its activity and affective components that are present in the results of studies reviewed. The author makes conclusions about trends, that can be observed in the field of public life from 1994 to 2010.

Key words: World Values Survey, Ukrainian monitoring, environmental consciousness, affective and activity elements.

© М.В. Шедловська, 2012

Постановка проблеми. Емпіричні соціологічні дослідження щоразу доводять свою ефективність при вимірюванні того чи іншого феномена суспільного життя, адже вони дають матеріал не лише для формулювання рекомендацій, реалізація яких покликана вирішити проблему практично, але і є важливою джерельною базою для теоретичних узагальнень. Екологічна свідомість є одним з індикаторів трансформації ціннісно-нормативної системи, що визначає тип суспільства, який формується, одним з тих показників, що дозволяє говорити про зміни, які в ньому відбуваються, саме тому актуальності набирає розробка системи показників екологічної свідомості та їх безпосередня апробація та стандартизація в репрезентативних дослідженнях. Необхідність конкретних досліджень екологічної свідомості викликана також і тим, що ефективність тих чи інших способів та засобів захисту природного середовища окремих територій у значній мірі залежить від специфіки екологічної свідомості. Крім того, одержана під час такого дослідження оцінка населенням окремих екологічних реалій містить важливу інформацію про стан навколишнього середовища, шляхи вирішення екологічних проблем, які часто не можуть бути отриманими іншими способами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звертаючись до теоретичного та емпіричного досвіду

вивчення екологічної свідомості, варто звернути увагу на те, що існує значна кількість публікацій з означеної проблематики. Екологічна тема так чи інакше постає об'єктом обговорення у працях сучасних дослідників. Так, українські соціологи найактивніше звертаються до питань екологічної культури (Н.Костенко, В.Крисаченко, А.Ручка, О.Ярмак), екологічної політики (Л.Амджадін), екологічних цінностей (А.Ручка), екологічного конфлікту (М.Саппа), екологічного руху (О.Стегній), соціально-психологічних наслідків Чорнобилю (Ю.Саєнко) та ін. Розробленої є тема екологічної свідомості у роботах російських соціологів. Мова йде, зокрема, про вивчення типів екологічної свідомості (Н.Биканова, Б.Докторов, В.Сафронов, М.Лаурістін), екологічної стурбованості (В.Медведєв, В.Рукавишников, Л.Яо), екологічного знання (В.Засипкін, О.Яницький). Фактори пасивності екологічної свідомості росіян відображено в роботах В.Ядова. Серед західних учених дослідження екологічної теми зустрічаємо передусім у Е.Гіденса та У.Бека (автори концепції суспільства ризику, ризик-рефлексії), С.Локи та Дж.Хеннігана (аналіз критичної моделі інвайронменталізму), Ф.Бетелла (екологічна модернізація як соціальна теорія). До екологічних цінностей звертаються Р.Інглетарт, Ш.Шварц, М.Рокіч, П.Стерн, до питання екологічних знань – Д.Фрукселл, М.Малоней. Екологічна

стурбованість, як об'єкт дослідження, відображена в роботах Р.Данлепа, Р.Джонса, Р.Мітчелла та ін.

На основі опрацьованої літератури можна запропонувати наступне означення екологічної свідомості, яке ми розуміємо як сукупність певних знань (теоретичних та практичних), емоцій та оцінок, що відображають специфічний спосіб ставлення до природи, установок (реальних чи декларованих) до дії, пронизаних певним ціннісним полем, яке впливає на кожен із цих компонентів і проявляється в них. Таким чином, запропоноване означення не виходить за рамки класичної тріади у визначенні свідомості через когнітивний, емотивний та конативний компоненти, але й якісно доповнює цю тріаду трьома вимірними моделями.

Таким чином, при подальшому аналізі будемо дотримуватись наступної логіки – екологічну свідомість варто вимірювати через три її основні наступні складові:

1. Когнітивна складова (знання, зокрема екологічні, фактично це є знання, що лежать у системі «суспільство – людина – довкілля»);

2. Емоційна складова (даний компонент формують персональні, суб'єктивні оцінки та емоції, котрі є основою емоційного фону індивіда, що формується при відносинах з природним середовищем);

3. Діяльнісна складова (соціальні установки, а саме готовність підтримати або не підтримати певні суспільні пропозиції та готовність/ неготовність виконувати реальні дії).

Мета дослідження. Простежити динаміку оцінок та установок екологічної свідомості у часовому вимірі на основі результатів емпіричних соціологічних досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загалом дуже незначна частина емпіричних досліджень містять показники, які стосуються екологічної тематики, більшість з них обмежують оцінку екологічної ситуації в місті проживання, питаннями, що стосуються екологічної безпеки (в основному в контексті наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС) та впливами екологічних факторів на стан особистого здоров'я.

Крім того, частина досліджень сконцентрована й на основних факторах забруднення навколишнього середовища, зокрема тих, що викликають серйозну занепокоєність (забруднення повітря, води, ґрунтів тощо). В основному такі питання зустрічаються в щорічних моніторингових опитуваннях або в міжнародних порівняльних дослідженнях.

На даний час використовують, як правило, окремі закриті питання для визначення найбільш загальних показників досліджуваного явища в ході масових опитувань, зрозуміло, що такий підхід має явні недоліки, які не дозволяють виміряти явище в його повній мірі, проте доступна як наслідок інформативна картина, що склалася в даній сфері.

Нижче розглянемо результати соціологічних досліджень, у контексті яких предметом дослідження були різні аспекти соціо-екологічної сфери, а об'єктом – доросле населення сучасної України.

Ми звернемося до соціологічного моніторингу під назвою «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» (вбірка – 1800 респондентів), який здійснюється з 1994 р. в Інституті соціології НАНУ, головна мета якого – аналіз соціальних змін в українському суспільстві. Для проведення моніторингу була розроблена система показників, яка уможливила відстеження як загальних тенденцій змін, що відбуваються в українському суспільстві, так і особливостей соціальних процесів у різних сферах життя людей і суспільства, розроблено ряд запитань екологічної спрямованості [1]. Крім того, звернемося також до даних міжнародного порівняльного дослідження, виконаного в межах проекту «Світового дослідження цінностей» (в Україні дослідження проводилось у 1996, 1999, 2006 роках, вбірка – 1000 респондентів), основна мета проекту – дослідження соціокультурних та політичних змін, зокрема здійснювалось дослідження наступних сфер: особисте життя, сім'я, робота, релігія, політика та суспільство [2].

Варто наголосити, що ми обрали саме ці дві бази даних в силу наступних причин. По-перше, ці бази даних є у вільному доступі для наукового кола, по-друге, дослідження проведені за підтримки авторитетної наукової структури (Інститут соціології НАН України) та, по-третє, результати досліджень дозволяють інтерпретувати дані за певний часовий проміжок (Соціологічний моніторинг дозволяє простежити динаміку у відповідях на будь-яке питання з 1994 року, а Світове дослідження цінностей – у 1996, 1999 та 2006 роках), а отже й подивитися ті чи інші тенденції змін протягом досить тривалого часового проміжку. Крім того, обидва проекти охоплюють найширші сфери суспільного життя, зокрема й сферу довкілля.

Варто наголосити, що в межах проектів, результати котрих ми розглядаємо, показники через які можна виміряти когнітивну складову відсутні, тобто, індикатори, котрі дозволяють говорити про екологічні знання українського населення, не представлені в аналізованих проектах. Натомість перед дослідниками відкривається можливість для аналізу показників, що дозволяють дослідити афективну та діяльнісну компоненти.

Перш за все, звернемося до масштабного проекту «Українське суспільство: соціологічний моніторинг» (думки, оцінки та умови життя населення України). Результати даного дослідження дозволять говорити про афективну складову, зокрема про емоції та оцінки. Проаналізуємо відповідь на питання, яке стосується оцінки екологічної ситуації місця проживання «Як Ви оцінюєте екологічну ситуацію в населеному пункті, де проживаєте». Середній бал для населення України за п'ятибальною шкалою, де 1 – крайня негативна оцінка екологічної ситуації, 5 – крайня позитивна її оцінка становить 2,9; стандартне відхилення – 1,1; мода – 4 бали (рис. 1).

Якщо говорити про відмінності у відповідях респондентів у часовій перспективі, то тут варто сказати, що дане питання було включено до моніторингу у 2002 році, саме з цього часу можемо простежити тенденції змін. Подивимось на динаміку

оцінок екологічної ситуації у 2002, 2006 та 2010 роках. Якщо в негативні оцінки об'єднати тих, хто відповів «вкрай неблагополучна» та «неблагополучна», а в позитивні: «відносно благополучна», «цілком благополучна», то спостерігатимемо наступну ситуацію (рис.2).

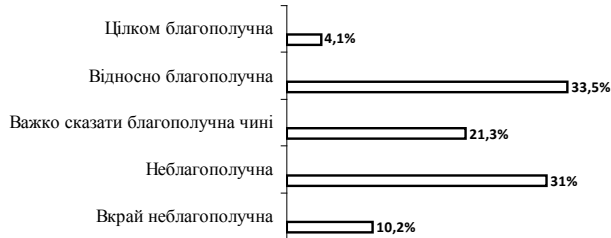

Рис. 1. Оцінка респондентами екологічної ситуації в населеному пункті, де проживають (за даними Українського моніторингу, 2010 р.).

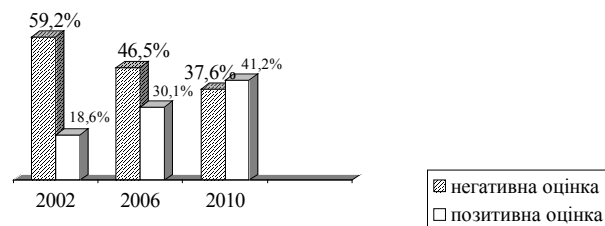

Рис. 2. Оцінка респондентами екологічної ситуації в населеному пункті, де проживають (за даними Українського моніторингу, 2002, 2006, 2010 рр.)¹.

Таким чином, дані опитування є свідченням позитивних тенденцій в оцінках екологічної ситуації населеного пункту проживання, тобто протягом останніх років спостерігаються зменшення негативних оцінок у часовому вимірі 2002/2006/2010, хоч їх частка й далі лишається на досить високому рівні.

Крім того, варто наголосити, що існує певний зв'язок між оцінками екологічної ситуації та регіоном проживання респондентів (на основі результатів дослідження у 2010 році).

Так, на Сході країни виявилось більше тих, хто негативно характеризує екологічну ситуацію в місті проживання (до них ми віднесли тих, хто обрав варіанти відповідей «вкрай неблагополучна» та «неблагополучна», розподіл відповідей відповідно – 20,5% та 39,9%), лідером серед східних областей є Донецька область, де практично три чверті респондентів негативно характеризують екологічну ситуацію («вкрай неблагополучна» та «неблагополучна», відповідно – 24% та 49,7%).

Найбільш позитивно оцінюють екологічну ситуацію більше половини мешканців Південного регіону (до них ми віднесли тих, хто обрав варіанти відповідей «відносно благополучна», «цілком благополучна» - відповідно 45,7% та 9,2%), лідирує в оцінках Крим, де більше 70% населення дали позитивні відповіді («відносно благополучна», «цілком благополучна» - відповідно 59,3% та 17,6%).

Такі результати, на наш погляд, є закономірними, зважаючи на рівень екологічної забрудненості цих областей, адже саме Донецька область є ліде-

ром серед промислово забруднених регіонів України, на відміну від Півдня країни, зокрема Криму.

Цікавими видаються і відповіді респондентів у розрізі оцінка екологічної ситуації – тип поселення. Існує залежність між типом поселення та оцінкою екологічної ситуації населеного пункту проживання. За результатами того ж опитування Українського моніторингу, негативно характеризують екологічну ситуацію саме мешканці великого міста (понад 250 тис. жителів), серед яких 37,7% охарактеризували ситуацію як «неблагополучна» та 13,9% - «вкрай неблагополучна», закономірними є й відповіді мешканців села, серед яких більше 50% дали позитивні оцінки («відносно благополучна», «цілком благополучна» - відповідно 44,9% та 13,9%). Такі результати ще раз підтверджують феномен екологічної концентрації, який провокує солідарну свідомість, згідно з якою екологічна стурбованість зазвичай вища у великих містах, у середовищі осіб з вищою освітою, які зорієнтовані на постматеріальні цінності [3].

Іншим показником, який є доступним у межах Соціологічного моніторингу, є оцінка характеру змін, що сталися у житті за останні 12 місяців. У тому числі респондентам було запропоновано дати оцінку екологічної ситуації (стану навколишнього середовища). Середній бал для населення України за п'ятибальною шкалою, де 1 – крайня негативна оцінка екологічної ситуації, 5 – крайня її позитивна оцінка становить 2,4; стандартне відхилення – 0,8; мода – 3 бали (рис. 3).

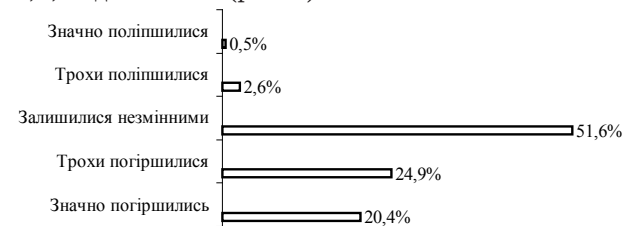

Рис. 3. Оцінка респондентами характеру змін екологічної ситуації (стану навколишнього середовища) за останні 12 місяців (за даними Українського моніторингу, 2010 р.)².

Простежуючи динаміку в оцінках характеру змін стану навколишнього середовища, можна говорити про те, що негативні оцінки є переважаючими для більшої частини населення України. Та, незважаючи на це, відбувається, хоча й дуже поступовий, проте все ж таки їх спад. Тобто в десятилітній часовій перспективі відбувається позитивний рух в сторону зменшення негативних оцінок характеру змін екологічної ситуації (рис.4)³. Такі оцінки, на наш погляд, можуть бути проінтерпретовані як позитивна тенденція сучасних реалій українського суспільства, бо, незважаючи на те, що поліпшення стану довкілля в оцінках немає, проте є передумови для їх появи, адже зменшення одного полюса відповідей передбачає збільшення іншого або принаймні зростання нейтральних позицій, що так само у світлі даної ситуації можуть розглядатись як позитивні.

Не менш цікавими є результати іншого міжна-

родного масштабного проекту «Світове дослідження цінностей», варто наголосити, що на відміну від попереднього проекту, який ми аналізували (соціологічний моніторинг «Українське суспільство»), де добре розробленими є показники, що дозволяють говорити про афективний компонент екологічної свідомості (емоцій та оцінки, що відображають специфічний спосіб ставлення до природи), в даному дослідженні наявні індикатори, що дозволяють виміряти її діяльнісний аспект (установки (реальні чи декларовані) до дії), згідно з нашою концептуальною моделлю.

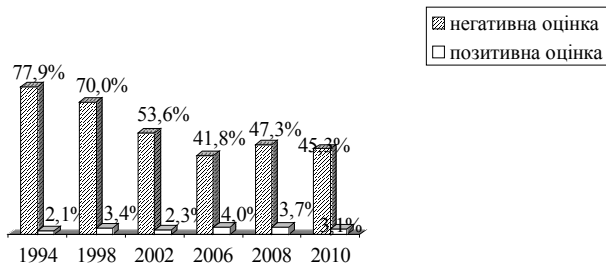

Рис. 4. Оцінка респондентами характеру змін екологічної ситуації (стану навколишнього середовища) за останні 12 місяців (за даними Українського моніторингу, 1994, 1998, 2002, 2006, 2008, 2010 рр.).

У межах «Світового дослідження цінностей» (WVS) використано багато показників, спрямованих на визначення ставлення населення до ролі того чи іншого явища у суспільстві, одним серед яких є ставлення до природи, зокрема в межах ціннісної шкали Ш. Шварца (методика передбачає оцінку ступеня згоди з переліком тверджень за шестибальною шкалою). Респондентам було запропоновано оцінити, наскільки схожою на них є людина, яка дбає про природу, турбується про довкілля. Середній бал для населення України за індикатором цінності бережливого ставлення до природи (цінність «першого рівня» за Шварцом) становить 3 за шестибальною шкалою, де 1 – найвища значимість цінності природи, 6 – найнижча її значимість; стандартне відхилення – 1,3; мода – 3 бали (рис. 5)⁴. Постає картина, котра свідчить про те, що більше половини мешканців країни прагнуть бути схожими на проєкологічну особистість, тобто таку, яка турбується про навколишнє середовище.

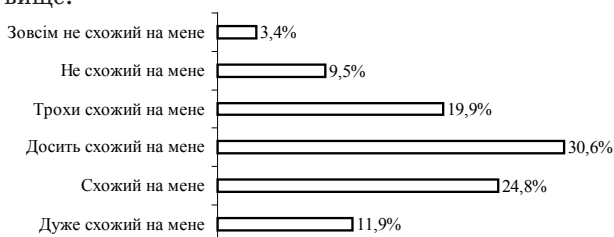

Рис. 5. Оцінка респондентами ступеня своєї схожості з людиною, яка дбає про природу, турбується про довкілля (за даними WVS, 2006 р.).

Іншим важливим індикатором, котрий може бути показником діяльнісної компоненти є під-

тримка суспільних пропозицій. У WVS знаходимо наступне твердження: «Я б віддав/ла частину доходу, якби була впевненість, що гроші будуть використані за призначенням, для попередження забруднення навколишнього середовища». Відповіді респондентів розділились фактично порівно, якщо розділити їх на згоду та незгоду (відповідно «повністю згоден» - 14,3%, «скоріше згоден» - 32,9% та «скоріше незгоден» - 34%, «повністю незгоден» - 18,8%), що може бути свідченням певної амбівалентності, відсутності чіткої позиції, особливо якщо звернути увагу на те, що більшість відповідей знаходяться у проміжних діапазонах («скоріше згоден» та «скоріше незгоден»).

Такі ж висновки можуть бути актуальними, а саме відчутність чіткої позиції, й зважаючи на розподіл відповідей на твердження «Я б погодився/лася на збільшення податку, якщо б була впевненість у тому, що гроші будуть використані за призначенням для попередження забруднення навколишнього середовища», де відповіді респондентів також розділились приблизно порівну («повністю погоджуюсь» - 8,4%, «погоджуюсь» - 38,8% та «не погоджуюсь» - 34,9%, «повністю не погоджуюсь» - 17,9%), знову ж таки переважна частина респондентів обрали проміжні відповіді.

Простежуючи динаміку у відповідях респондентів на дане питання у часовій перспективі, можна говорити про те, що відсоток у десятилітньому часовому проміжку змінився дуже в незначній мірі, проте простежується тенденція до зростання кількості негативних оцінок та спадання позитивних (рис 6)⁵.

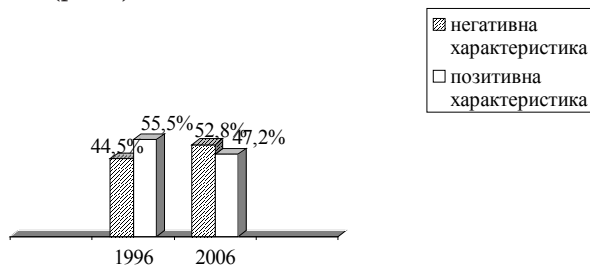

Рис. 6. Оцінка респондентами твердження стосовно згоди на збільшення податку, якщо б була впевненість у тому, що гроші будуть використані за призначенням для попередження забруднення навколишнього середовища (за даними WVS, 1996 та 2006 рр.).

Ще одним показником у межах WVS, який допомагає виміряти діяльнісну складову екологічної свідомості може слугувати наступне твердження: «Уряд повинен зменшити екологічне забруднення, але це не повинно коштувати мені ніяких грошей», за яким більшість респондентів дали ствердну відповідь («повністю погоджуюсь» - 59,4%, «погоджуюсь» - 29,5% та «не погоджуюсь» - 8,8%, «повністю не погоджуюсь» - 2,3%). Схожий розподіл відповідей можемо спостерігати, коли розглядаємо відповіді на питання стосовно того, хто має вирішувати питання, які стосуються захисту навколишнього середовища. Так, більше половини населення країни – 55,9% - відповіли «національ-

ні уряди», «об'єднані нації» - 11,8%, «регіональні організації» - 32,4%. Закономірними, на наш погляд є й відповіді респондентів за результатами того ж опитування, де на твердження «Наскільки Ви згодні купувати речі на 20% вищої вартості, якщо це допоможе захистити навколишнє середовище» більше половини респондентів дали заперечну відповідь («повністю погоджуюсь» - 6,9%, «погоджуюсь» - 30,9% та «не погоджуюсь» - 51,3%, «повністю не погоджуюсь» - 10,9%). Тобто можна стверджувати, що респонденти неготові нести особисті матеріальні затрати, які б сприяли захисту та збереженню довкілля. Звертаючись до досвіду установ у минулому, а саме: реальних дій, то закономірним видається і розподіл відповідей на запитання: «Чи є Ви активним або неактивним учасником у діяльності екологічних організацій (об'єднань)». Варіант відповіді «так, є активним учасником» обрали лише 1%, а 96,1% дали негативну відповідь.⁷ Зі зробленого аналізу можна зробити наступні висновки. З одного боку, декларується бажання бути схожим на проекологічно орієнтовану особистість, яка дбає про природу. Проте з іншого, коли мова йде про підтримку суспільних пропозицій, які передбачають особисті матеріальні витрати (відмова купувати дорожчі, але екологічніші товари), спостерігаємо супротив до подібних ініціатив. За результатами дослідження можна говорити про те, що йде підтримка тих пропозицій, котрі не передбачають реальних дій конкретної особи, ініціатив, які передбачають проурядове вирішення екологічних питань. Таким чином, простежується лише декларована активність на протипагу реальній участі.

ПРИМІТКИ:

¹ У контексті вимірювання афективної складової нас передусім цікавлять позитивні та негативні характеристики, тому проміжний варіант відповіді «важко сказати благополучна чи ні» не розглядатимемо.

² У цілому існує дуже слабка залежність між регіоном проживання та оцінками характеру змін стану екологічної ситуації, значення коефіцієнта кореляції Крамера становить 0,09. Крім того, не простежується зв'язок між типом населеного пункту та оцінками характеру змін стану екологічної ситуації, значення коефіцієнта кореляції Крамера становить 0,06, тобто можна стверджувати, що мешканці різних типів населених пунктів також дають більш-менш однакові оцінки ситуації.

³ Зважаючи на те, що нас цікавлять позитивні та негативні оцінки в контексті дослідження даного питання, випустимо проміжний варіант «залишилися такими ж».

⁴ Зв'язок між регіоном проживання та важливістю для респондентів цінності природи є дуже незначним, коефіцієнт кореляції Крамера становить 0,13.

⁵ В позитивні характеристики об'єднуємо відповіді «повністю погоджуюсь» та «погоджуюсь», а в негативні: «не погоджуюсь» та «повністю не погоджуюсь».

⁶ Існує дуже низька залежність між регіоном проживання та кожним із цих показників, коефіцієнт кореляції Крамера лежить у межах 0,06 – 0,19.

⁷ У часовій перспективі 10 років дані практично не змінилися. У 1996 році лише 0,6% дали відповідь «так, є активним членом», 98,5% відповіли заперечно.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Українське суспільство 1992 – 2010: соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В.М.Ворони, д.соц.н. М.О. Шульги. – К.: ІС НАНУ, 2010. – 636 с.
2. World values survey 1981-2008 official aggregate v.20090901, 2009. World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org). Aggregate File Producer: ASEP/JDS, Madrid. – База даних доступна на: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/downloads/>
3. Яницкий О. Н. Экологическая социология [Электронный ресурс] / О. Н. Яницкий // Социологические исследования. – 1997. – № 2. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/847/870/1231/008.YANITSKIY.pdf>

Висновки. Результати досліджень, які ми простежили на прикладі двох масштабних проектів, що проводяться на теренах України, є, перш за все, свідченням того, що сучасні соціологічні емпіричні дослідження використовують невелику кількість показників, присвячених екологічній тематиці загалом, не говорячи вже про екологічну свідомість зокрема. Більшість з них зосереджені на якійсь одній з її сторін, увага приділяється або підтримці тих чи інших суспільних пропозицій, або конкретним діям, або оцінкам стану довкілля, що однозначно не дозволяє говорити про цілісну картину, про реальний стан екологічної свідомості в її повному вигляді. Така ситуація говорить про те, що існує можливість досліджувати лише один з аспектів екологічної свідомості, мова йде або про афективну її компоненту, або про діяльну.

Перед дослідниками, які займаються питаннями соціоекологічної сфери і зокрема вивченням екологічної свідомості, постає завдання, яке передбачає більш активне дослідження соціальних аспектів екологічної проблематики як у теоретико-методологічному, так і конкретно-емпіричному контекстах, зокрема й постає необхідність розроблення показників, які б дозволили ґрунтовно вивчити даний феномен з боку усіх її структурних елементів.

Таким чином перед науковими колами постають завдання, які стосуються як інформування громадськості про сучасний стан екологічної свідомості, так і необхідність заохочувати дослідницькі наукові кола до проведення конкретних досліджень соціальних аспектів екологічної тематики для її більш повного вивчення.